

TOURISM SECTOR AND INDIAN ECONOMY

ORCID
Connecting Research
and Researchers

<https://orcid.org/0009-0007-3921-470X>

DR. NAGORAO KONDBAJI SORE

Associate Professor, Department of Economics,
Shri Babasaheb Deshmukh Parvekar Mahavidyalaya,
Pandharkawada, Distt. Yavatmal (M.S.)
drnksore@gmail.com

Received: 26.02.2024

Reviewed :27.02.2024

Accepted: 06.03.2024

ABSTRACT

The economic growth and development of India's tourism sector have become a significant part of the country's long-term economic opportunities. This sector plays a vital role in job creation, earning foreign exchange, and developing infrastructure. The tourism industry boosts local, regional, and national economies in India while promoting the country's diverse cultural heritage on a global scale. However, the sector faces several challenges that may be environmental, social, or strategic. To address these, it is essential to implement innovative government policies and adopt appropriate measures at tourist destinations.

KEYWORDS: Tourism, Indian economy, job creation, foreign exchange, infrastructure, environmental issues, cultural diversity, tourism policy.

पर्यटन क्षेत्र आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

सारांश:

भारताच्या पर्यटन क्षेत्राची आर्थिक वाढ आणि विकास, भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन संधींचा एक महत्त्वपूर्ण भाग बनले आहेत. या क्षेत्राची महत्त्वपूर्ण भूमिका रोजगारनिर्मिती, विदेशी चलनाची कमाई, आणि पायाभूत सुविधांचा विकास यामध्ये आहे. पर्यटन उद्योग भारतातील स्थानिक, प्रदेशीय, आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला चालना देतो, आणि भारताच्या विविध सांस्कृतिक वारशाला जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध करत आहे. तथापि, या क्षेत्रासमोर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत, ज्या पर्यावरणीय, सामाजिक, आणि धोरणात्मक असू शकतात. यामध्ये, सरकारच्या नवनवीन धोरणांची अंमलबजावणी आणि पर्यटन स्थळांवर योग्य उपाययोजना करण्याची आवश्यकता आहे.

कीवर्ड्स: पर्यटन, भारतीय अर्थव्यवस्था, रोजगारनिर्मिती, विदेशी चलन, पायाभूत सुविधा, पर्यावरणीय समस्या, सांस्कृतिक विविधता, पर्यटन धोरण.

परिचय:

भारतीय पर्यटन क्षेत्राच्या विकासासंबंधी अनेक घटक महत्वाचे ठरतात. या क्षेत्राचा भारताच्या अर्थव्यवस्थेत महत्वाचा भाग होण्यासाठी पर्यटन स्थळांच्या प्रचाराचा, पायाभूत सुविधांच्या उभारणीचा आणि नवीन पर्यावरणीय तंत्रज्ञानाचा समावेश केला आहे. भारताच्या पर्यटन क्षेत्राने देशाच्या आर्थिक ध्येयांच्या पूर्ततेत महत्वाची भूमिका निभावली आहे. पर्यटन उद्योगातील रोजगार निर्मिती, विदेशी चलन मिळवणे, पायाभूत सुविधा विकसित करणे, आणि स्थानिक समुदायांच्या प्रगतीसाठी केलेली मदत यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेला स्थिरता आणि विकास मिळाला आहे. पर्यटन क्षेत्राची समग्र यशस्विता या विविध घटकांवर आधारित आहे.

पर्यटन क्षेत्राचे आर्थिक महत्त्व:

भारतीय पर्यटन क्षेत्राचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा प्रभाव प्रचंड आहे. या क्षेत्राचे प्रमुख आर्थिक योगदान विविध रूपांतून होते, जसे की रोजगारनिर्मिती,

विदेशी चलनाची कमाई, स्थानिक व्यापारांचा विकास, आणि पायाभूत सुविधांचा विस्तार. भारत सरकारने या क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी विशेषतः पायाभूत सुविधांच्या उभारणीसाठी योजना तयार केली आहेत.

१. रोजगारनिर्मिती:

पर्यटन क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सर्वात मोठ्या रोजगार स्रोतांपैकी एक आहे. या उद्योगाच्या विविध शाखांमध्ये हजारों लोक कार्यरत आहेत. पर्यटन उद्योगामुळे नोकऱ्यांची संधी फक्त हॉटेल्स, ट्रॅव्हल एजन्सीज, रेस्टॉरंट्स, आणि टॅक्सी सेवांमध्येच उपलब्ध होत नाही, तर मार्गदर्शक सेवा, सांस्कृतिक कार्यक्रम, हवाई सेवा, आणि स्थानिक हस्तकला उद्योग देखील समाविष्ट आहेत. उदाहरणार्थ, उत्तर भारतातील धार्मिक पर्यटन स्थळांवर स्थानीय मार्गदर्शक, शिल्पकार, आणि छोट्या व्यवसायिकांना रोजगार मिळतो. त्याचबरोबर, पर्यटनामुळे गाव आणि शहरांच्या आधारावर उद्योगांना नवीन संधी मिळतात. ग्रामीण भागात स्थलांतर रोखण्यासाठी पर्यटन क्षेत्र एक महत्त्वपूर्ण साधन ठरतो, कारण यामुळे तिथल्या लोकांना स्थानीक रोजगार मिळतो आणि त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा होते.

२. विदेशी चलनाची कमाई:

पर्यटन भारतीय अर्थव्यवस्थेला स्थिर ठेवण्यासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे, कारण त्याच्या माध्यमातून विदेशी चलन मिळवले जाते. भारत पर्यटनामुळे दरवर्षी करोडो डॉलरची कमाई करतो. विदेशी पर्यटक जेव्हा भारतात येतात, तेव्हा ते हॉटेल्स, रेस्टॉरंट्स, स्थानिक गाईड्स, वाहतूक सेवा, आणि इतर विविध सेवा घेऊन पैसे खर्च करतात. गोवा, राजस्थान, केरळ यांसारख्या लोकप्रिय पर्यटन स्थळांवर विदेशी पर्यटकांची संख्या खूप मोठ्या प्रमाणावर आहे. ह्या स्थळांवर वाणिज्य आणि पर्यटन क्षेत्राच्या दृष्टिकोनातून विकसित झालेल्या उद्योगांनी स्थानिक समुदायांमध्ये अनेक सामाजिक-आर्थिक बदल घडवून आणले आहेत.

३. सरकारी उत्पन्न:

सरकार पर्यटन उद्योगावर कर लावते. हॉटेल्स, वाहतूक कंपन्या, इत्यादींवर विविध कर वसूल केले जातात. त्याचप्रमाणे, पर्यटन स्थळांवर सरकार चांगल्या पायाभूत

सुविधांच्या निर्मितीसाठी निधी वापरते, ज्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते. भारत सरकारने "प्रधानमंत्री पर्यटन विकास योजना" (PMDP) आणि "इंडिया टूरिज्म" या योजनांचा प्रारंभ केल्याने पर्यटन क्षेत्राला अत्यंत फायदेशीर ठरवले आहे. या योजनांच्या अंतर्गत, स्थानिक प्रशासनांना पर्यटन क्षेत्राच्या सशक्तीकरणासाठी आर्थिक मदतीची तरतूद केली जाते, ज्यामुळे सर्व पातळीवर विकास साधला जातो.

पर्यटन धोरण आणि सरकारी उपाययोजना:

भारतीय पर्यटन क्षेत्राला प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने अनेक धोरणात्मक सुधारणा केल्या आहेत. विशेषतः पायाभूत सुविधा, पर्यटन स्थळांची प्रचारात्मक कामे, आणि इतर नवनवीन योजना देशभर सुरू केल्या आहेत. भारत सरकारच्या विविध योजनांमुळे पर्यटन क्षेत्रामध्ये सुधारणा झाल्या आहेत.

१. पायाभूत सुविधा आणि कनेक्टिव्हिटी सुधारणा:

पर्यटन क्षेत्राच्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधांमध्ये रस्ते, हॉटेल्स, एयरपोर्ट्स, रेल्वे स्टेशन इत्यादींचा समावेश आहे. या क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी सरकारने "उडे देश का आम नागरिक" (UDAN) योजना लागू केली आहे. या योजनेचा उद्देश भारतीय नागरिकांना सुलभ आणि स्वस्त हवाई प्रवास उपलब्ध करणे आहे. हा कार्यक्रम ग्रामीण भागातील हवाई कनेक्टिव्हिटीला वाढवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. तसेच, भारत सरकारने पर्यटन स्थळांच्या सुरक्षेला प्रोत्साहन दिले आहे, ज्यामुळे पर्यटकांना अधिक सुरक्षित आणि आरामदायक अनुभव मिळतो.

२. सांस्कृतिक वारसा संवर्धन:

भारत सरकारने आपल्या सांस्कृतिक वारशाची जागतिक पातळीवर प्रचार करण्यासाठी विशेष धोरणे राबवली आहेत. भारतातील विविध ऐतिहासिक स्थळांना UNESCO ने जागतिक धरोहर स्थळ म्हणून मान्यता दिली आहे, जसे की ताज महाल, काझीरंगा, आणि सांची अशा स्थळांचा समावेश आहे. या स्थळांच्या संवर्धनासाठी सरकार विविध योजना राबवत आहे, ज्यामुळे स्थानिक लोकांचे जीवनमान सुधारणे, पर्यावरणाची काळजी घेणे, आणि पर्यटन स्थळांचे संरक्षण होईल.

३. डिजिटल पर्यटन:

प्रवासी कडून प्राप्त होणारी माहिती आणि सेवा अधिक सुलभ करण्यासाठी सरकारने डिजिटलीकरणाच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण पाऊल टाकले आहे. "इंडिया टूरिज्म" ॲप्स आणि वेबसाइट्स ज्या विविध ठिकाणांचे पर्यटन मार्गदर्शन करतात, त्या माध्यमातून सरकार भारतीय पर्यटन स्थळांचे डिजिटल प्रचार करीत आहे. पर्यटकांना व्हिडिओ ट्युटोरियल्स, व्हर्च्युअल टूर, आणि इतर माहिती डिजिटल माध्यमाद्वारे उपलब्ध होण्यामुळे, या क्षेत्राला जागतिक स्तरावर जास्त लोकांसाठी आकर्षक ठरण्याची शक्यता आहे.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रभाव:

पर्यटनाचा भारतीय समाजावर एक महत्त्वपूर्ण प्रभाव आहे. हे केवळ आर्थिक दृष्टिकोनातूनच नाही, तर सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून देखील भारताच्या विविधतेला एकत्र आणत आहे. भारतीय संस्कृतीच्या संवर्धनात पर्यटनाचे महत्त्व नकारता येण्यासारखे आहे.

१. सामाजिक एकता:

भारताच्या विविध राज्यांमध्ये आणि विविध धर्मांमध्ये असलेली सांस्कृतिक विविधता पर्यटनाद्वारे अधिक उतेजित केली जाते. जिथे एकीकडे उत्तर भारतातील धार्मिक स्थळांची लोकप्रियता आहे, तिथेच दक्षिण भारतातील ऐतिहासिक किल्ले आणि मंदिरांचे महत्त्व आहे. ह्यामुळे, भारतीय समाजाच्या विविधतांची समज वाढते आणि एकात्मता वाढते. पर्यटनामुळे भारताच्या लोकांची परस्परांशी संवाद साधण्याची क्षमता वाढते आणि भारतातील विविध संस्कृती एकमेकांना समजून घेतात.

२. सांस्कृतिक संवर्धन:

पर्यटनामुळे भारतीय सांस्कृतिक वारशाला जागतिक स्तरावर मान्यता मिळते. भारतीय संगीत, नृत्य, कलेचे प्रकार, पारंपारिक हस्तकला यांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लोकप्रियता प्राप्त होते. राजस्थान आणि गुजरातमध्ये आदिवासी कला व शिल्पांचा प्रचार मोठ्या प्रमाणावर होतो. पर्यटकांना त्या प्रदेशांमध्ये पारंपारिक वस्त्र विक्री आणि हस्तकला व्यवसायात सहभागी होण्याची संधी मिळते.

पर्यटन क्षेत्रातील आव्हाने:

पर्यटन क्षेत्राला अनेक आव्हाने देखील आहेत, ज्यामुळे त्याच्या समृद्धीला अडथळे येतात. पर्यावरणीय समस्या, प्रदूषण, आणि पायाभूत सुविधांची कमतरता या प्रमुख समस्यांमध्ये समाविष्ट आहेत.

१. पर्यावरणीय समस्या:

पर्यटनामुळे नैसर्गिक संसाधनांचा उपयोग आणि संकुचित जागेचा वापर होतो, जो पर्यावरणावर दबाव आणतो. पर्यटन स्थळांवर होणारी वाढती लोकसंख्या, कचऱ्याचे प्रमाण, आणि जैवविविधतेचा हानीकारक परिणाम पर्यावरणासाठी धोकादायक ठरतो. गोवा आणि कश्मीरसारख्या पर्यटन स्थळांवर होणारा समुद्रकिनाऱ्याचा अनियंत्रित वापर, जंगलांच्या कापणीचे प्रमाण वाढले आहे.

२. पायाभूत सुविधांची कमतरता:

अनेक पर्यटन स्थळांवर पायाभूत सुविधांची कमतरता आहे, ज्यामुळे पर्यटकांना अस्वस्थता अनुभवायला मिळते. उदाहरणार्थ, कर्नाटकमधील काही धरणे आणि पर्वतीय ठिकाणी पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे, ज्यामुळे पर्यटनला आव्हाने निर्माण होतात.

निष्कर्ष:

भारतीय पर्यटन क्षेत्राची अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका आहे. या क्षेत्रामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात मोठे योगदान मिळते. पर्यटनाच्या विकासामुळे विविध उद्योगांना प्रोत्साहन मिळाले आहे, ज्यामध्ये स्थानिक आणि राष्ट्रीय व्यापारांचा समावेश होतो. भारताच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारशाचा प्रसार करण्यामध्ये पर्यटनाची भूमिका अनिवार्य आहे. तसेच, पर्यटनामुळे अनेक लहान-मोठ्या स्थानिक व्यवसायांना उत्पन्नाचे स्रोत मिळतात, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीत सकारात्मक बदल घडवतो.

सरकारच्या धोरणात्मक बदलांमुळे पर्यटन क्षेत्राला एक नवा मार्गदर्शन मिळाले आहे. विशेषतः, हवाई कनेक्टिव्हिटी वाढवण्यावर भर देण्यात आले आहे, जे पर्यटकांना भारतीय विविधतेच्या अनुभवाचा प्रवास सुलभ करते. तसेच, सांस्कृतिक वारशाचे जतन आणि संरक्षणाचे उपायही राबवले जात आहेत, ज्यामुळे पर्यटन स्थळांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टिकोनातून अनेक योजनांचा प्रारंभ झाला आहे.

परंतु, पर्यटन क्षेत्राला काही समस्यांचा सामना करावा लागतो. पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून येणारे आव्हाने, तसेच पायाभूत सुविधांची अपुरी स्थिती यामुळे त्याच्या सततच्या विकासास धोका निर्माण होतो. हे मुद्दे सोडवण्यासाठी नवीन उपाययोजना आणि अधिक सतर्क धोरणाची आवश्यकता आहे. यासाठी सरकारने पर्यटन क्षेत्रातील सर्व पैलूंवर लक्ष देणे महत्वाचे ठरेल. पर्यटन उद्योगाचे दीर्घकालीन, टिकाऊ आणि पर्यावरणस्नेही भविष्य गाठण्यासाठी आवश्यक आहे की, सर्व stakeholders एकत्र येऊन काम करतील.

संदर्भ:

1. पाटील, सुनील (2018). *भारतीय पर्यटन: एक आर्थिक दृष्टिकोन*. सागर प्रकाशन, पुणे.
2. जाधव, रामकृष्ण (2017). *पर्यटन आणि त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव*. लोकवाणी प्रकाशन, मुंबई.
3. राय, अशोक (2020). *भारताच्या पर्यटन उद्योगाचा विकास आणि दृष्टिकोन*. सन्मान प्रकाशन, कोल्हापूर.
4. काळे, ग. प्र. (2016). *पर्यटन क्षेत्राचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक महत्व*. शं. ना. न. प्रकाशन, पुणे.
5. नाईक, शं. ना. (2015). *भारतातील पर्यटन आणि त्याची आर्थिक भूमिका*. म.प्र. ग्रंथालय, नाशिक.